

Andrzej Niwiński
Uniwersytet Warszawski

NAJPIĘKNIEJSZE TRUMNY ŚWIATA. IKONOGRAFICZNY PROJEKT WYDZIAŁU ARCHEOLOGII UNIwersytetu Warszawskiego

Streszczenie: Autor od 2018 r. opracowuje bazę motywów i scen ikonograficznych na egipskich sarkofagach z 21-22 Dynastii (XI-X w. p.n.e.). Trumny te należące do kapłanów Amona charakteryzują się ogromną liczbą motywów figuralnych i ich rozmaitych wariantów. Wszystkie elementy dekoracji wskazują na boski status zmarłego. Intencją Autora jest omówienie przyczyn ogromnej różnorodności ikonograficznej, a także zwrócenie uwagi na rolę twórczej indywidualności artystów produkujących trumny, a niekiedy ich ignorancji.

Słowa kluczowe: 21 Dynastia, ikonografia, kapłani Amona, mumia, motywy królewskie, religia staroegipska, sarkofagi, warsztaty produkujące trumny

THE MOST BEAUTIFUL COFFINS OF THE WORLD. ICONOGRAPHICAL PROJECT OF THE FACULTY OF ARCHAEOLOGY AT THE UNIVERSITY OF WARSAW

Summary: Since 2018 the Author is preparing the database of the iconographic scenes and motifs met on the Egyptian coffins of the 21st-22nd Dynasties (XI-X century BC). These coffins belonging to the priests of Amon are characterized by a large number of figural motifs and numerous variants of these. All the elements of the decoration indicate a divine status of the deceased. The Author's intention is to describe the causes of the enormous iconographic diversity and to indicate the role of the individual creativity of the artists producing the coffins, sometimes their ignorance, as well.

Keywords: 21st Dynasty, iconography, priests of Amun, mummy, royal motifs, ancient Egyptian religion, coffins, workshops producing coffins

Od 2018 r. trwają prace nad stworzeniem egipskiej bazy scen i motywów figuralnych z sarkofagów 21-22 Dynastii (XI-X w. p.n.e.)¹. Projekt ten² powinien przynieść uporządkowanie ogromnej liczby motywów ikonograficznych przedstawianych na trumnach kapłanów Amona³ z regionu tebańskiego (Luksor Zachodni). Trumny te

¹ Nowsza literatura na temat tego typu sarkofagów i ich publikacje katalogowe zob. bibliografia.

² Nr 2017/27/B/HS3/01768, finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, kierowany przez autora we współpracy z Wydziałem Archeologii UW.

³ Imię Amon oznacza „Ukryty” i jest jednym z licznych epitetów Jedyne Boga, w którego wierzyli starożytni Egipcjanie, wbrew rozpowszechnionej od czasów antycznych opinii utrwalonej w błędnym pojęciu „politeizm”.

były bogato dekorowane za pomocą barwnych⁴ przedstawień figuralnych malowanych na zewnątrz i wewnątrz wszystkich części zespołu sarkofagowego⁵. W kolekcjach egiptologicznych na świecie znajduje się ponad 800 obiektów⁶, ale niezwykle trudno jest znaleźć dwa identyczne: sceny, a nawet pojedyncze figury różnią się detalami, co wynika z faktu, że sarkofagi, nawet pochodzące z tego samego podokresu, były wykonywane w różnych warsztatach i przez różnych artystów, a ci reprezentowali swobodę twórczą tylko w niewielkim stopniu ograniczoną schematami czy wzorami kompozycji przedstawiających koncepcje teologiczne. Przygotowywana baza przedstawień ikonograficznych będzie obejmować rysunki tworzone na podstawie zdjęć, rysunki są bowiem bardziej przejrzyste; niektóre sceny są źle zachowane i zdjęcia byłyby nieczytelne, ponadto rysunek umożliwia dokonanie rekonstrukcji uszkodzonych fragmentów przedstawienia. Dotychczas wykonano ponad 3 tys. rysunków, co stanowi przypuszczalnie połowę planowanej liczby.

To niezmiernie bogactwo motywów ikonograficznych, poza zróżnicowaniem wynikającym z różnorodności warsztatowej i rozwoju myśli teologicznej w Egipcie w okresie ok. 150 lat trwania tego typu sarkofagów „na żółtym tle” jest wynikiem kilku zjawisk historycznych i kulturowych w Egipcie okresu 21 i początku 22 Dynastii, a także kilku zasadniczych koncepcji religijnych dotyczących zmarłego i jego kultu.

Już sama dekoracja wieka (il. 1) odzwierciedla koncepcję zmartwychwstania: podczas gdy dolna część wciąż przypomina owiniętą bandażami mumię, górna połowa wieka ukazuje zmarłego już jakby wyzwolonego z bandaży, za to w ozdobnej peruce, z elementami biżuterii widocznej na palcach rąk, na szyi czy na wysokości uszu, a oczy zmarłego są szeroko otwarte. Duża figura Nut – kłęzącej uskrzydłonej personifikacji nieba – i towarzyszący jej tekst hieroglificzny: „O, moja matko Nut! Rozłóż nade mną swe ręce i rozpostrzyj swe skrzydła...” odzwierciedla część rytuału pogrzebowego, gdy zamykano trumnę, przykrywając wiekiem skrzynię z mumią.

Także dekoracja skrzyni sarkofagowej służy wyrażeniu myśli teologicznej. Mumia leżąca w trumnie stanowi hipostazę Boga-stwórcy i sama stanowi niejako trójwymiarowy element wystroju. Przedstawione na dnie trumny symboliczne wyobrażenie Ozyrysa (il. 2), czyli Boga jako pana Podziemi = Świata Zmarłych (z reguły na dnie skrzyni zewnętrznej) lub przedstawienie żeńskiej personifikacji nekropoli (z reguły na

⁴ Najczęściej spotyka się kolory: czerwony i zielony (w dwóch odcieniach: jasny i ciemny) na żółtym tle, często dochodzą też: biały, niebieski i czarny. Pomalowana powierzchnia była z reguły pokryta przezroczystym lśniącem werniksem.

⁵ Pełen zespół sarkofagowy obejmował pięć części: antropoidalną trumnę zewnętrzną składającą się ze skrzyni przykrytej wiekiem, mniejszą mieszczącą się w tamtej też dwuczęściową trumnę wewnętrzną oraz wisko pozorne kładzione bezpośrednio na mumii. Uboższy trzyczęściowy zespół sarkofagowy był pozbawiony trumny zewnętrznej.

⁶ Pod pojęciem obiektu rozumiemy każdą część zespołu sarkofagowego lub jej fragment.

dnie skrzyni wewnętrznej) wyciąga ręce namalowane już na ścianach bocznych skrzyni, co sprawia wrażenie, że zmarły jest obejmowany przez Boga, witany jako boska forma. Inne postacie namalowane na bokach często wykonują gest adoracji, pozdrawiając ją. Ozyrys jest w hymnach określany jako „Ten o wielu twarzach, postaciach, imionach” i wielokrotnie dekoracja wewnętrzna skrzyń trumiennych ukazując tę różnorodność wyglądu Boga, co jest oczywiście świadectwem nieograniczonej wyobraźni artysty (il. 3). Najczęściej są to byty o kształcie mumii, ale z najróżniejszymi głowami lub ich substytutami o formach zwierzęcych, przedmiotowych czy hieroglifem zamiast głowy. Są to postacie Ozyrysa, zarazem też strażnicy leżącej w trumnie mumii. Na zewnątrz sarkofagu często z jednej strony jest zamieszczone symboliczne wyobrażenie górnej połowy wszechświata z personifikacjami nieba, ziemi i przestrzeni, która je rozdziela (il. 4), a na drugim boku widnieje symboliczny wizerunek dolnej – podziemnej części wszechświata, czyli królestwa Ozyrysa (il. 5). Sama mumia niejako wypełnia sobą cały ten wszechświat.

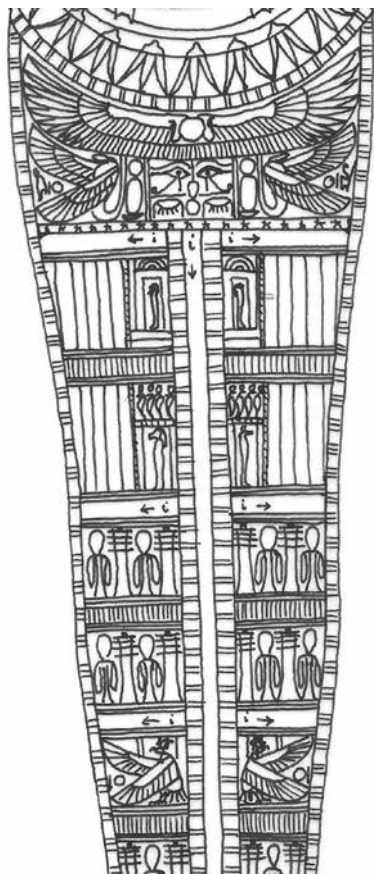
Niespotykane w ciągu całej historii Egiptu bogactwo motywów figuralnych było też następstwem decyzji teokratycznych władz tebańskich, podjętej w tzw. okresie ponowienia narodzin (czyli symbolicznego ponownego stworzenia świata) po traumatycznych miesiącach wojny domowej, gdy bunt korpusu własnej armii złożonego z ciemnoskórych najemników kuszyckich doprowadził do ograbienia świątyń i grobowców królewskich w Dolinie Królów. Radykalna sanacja obejmująca także sferę pogrzebową przyniosła kres budowy dekorowanych grobowców, w których przedstawiano uprzednio liczne sceny rytuałów pogrzebowych, m.in. także ilustracje rytualnych tekstów znanych pod ogólną nazwą *Księgi Umarłych*. Te obszerne przedstawienia pokrywające ściany korytarzy i sali grobowych musiały się teraz zmieścić na ścianach trumien. Z jednej strony doprowadziło to do zjawiska określanego mianem *pars pro toto*, czyli przedstawiania tylko wybranych motywów, które miały reprezentować obszerne teksty, z drugiej zaś do rozwoju sztuki miniaturowej oraz innego zjawiska znanego w środowiskach historyków sztuki jako *horror vacui*, czyli dążenie do szczelnego wypełnienia motywami całej dekorowanej powierzchni (il. 6). Stworzyło to warunki do pojawienia się nowych prądów artystycznych oferujących konkurencyjną myśl stosowania odrębnych schematów unikających stłoczenia figur, a nawet wprowadzających w miejsce żółtego białe tło dekoracji, choć tak dekorowane sarkofagi należą jednak do wyjątków. Przeważała koncepcja maksymalnego wykorzystania powierzchni, tym bardziej że pod koniec XI w. p.n.e. pojawiła się potrzeba wzbogacenia repertuaru ikonograficznego o symbolikę królewską.

Zdarzyło się to, gdy Mencheperre – jeden z arcykapłanów Amona, czyli szefów tebańskiego państwa, wobec politycznego zagrożenia nową wojną domową przyjął tytułaturę królewską, przyznając zarazem kapłanom przywilej używania w dekoracji

sarkofagów i papirusów ikonograficznych motywów przeznaczonych do tej pory wyłącznie dla faraona. Początkowo chodziło tylko o końcowe fragmenty – ostatnie cztery godziny nocy – królewskiej kompozycji grobowej *Amduat*, czyli *Księgi o tym, co jest w Zaświatach*, przedstawiającej wizję nocnej 12-godzinnej podróży Boga-Słońce przez świat podziemny (il. 7). Wkrótce jednak zaczęto czerpać głębiej z królewskiego repertuaru ikonograficznego i na trumnach zaczęły się pojawiać nie tylko motywy z innych zarezerwowanych dla faraona kompozycji zaświatowych, nazywanych przez egiptologów *Księgą Bram*, *Księgą Jaskiń* czy *Księgą Ziemi*, ale także sceny spotykane dotychczas wyłącznie w świątyniach, ukazujące króla sprawującego rytuały (il. 8) czy uczestniczącego w tzw. święcie królewskiego jubileuszu *heb-sed*. Postać króla była teraz określana mianem Ozyrysa, czyli Boga w roli władcy świata podziemnego, a ponieważ każdy zmarły po pomyślnym wyroku pośmiertnego sądu stawał się emanacją Ozyrysa, w praktyce chodziło o niego. Twórczy kapłani – teolodzy opracowali też nowe kompozycje czy wzory scen łączących tematykę królewskich *Ksiąg Zaświatowych* z potrzebami indywidualnych odbiorców i w czasach późnej 21 Dynastii ikonograficzna oferta dla artystów dekorujących sarkofagi była bardzo obszerna, co bynajmniej nie blokowało twórczej inwencji dekoratorów.

Należy tu zwrócić uwagę na problem jakościowego zróżnicowania warsztatów tebańskich, a także na to, że wielu rzemieślników pracujących w tych warsztatach cechował wysoki poziom ignorancji w zakresie rzeczywistego znaczenia przedstawianych motywów, co prowadziło do przekształcania detali scen i figur, ich przypadkowego grupowania na zasadzie symetrycznych układów, zastępowania tekstów hieroglificznych motywami figuralnymi itp. Dochodził do tego analfabetyzm większości rzemieślników: tylko niektórzy byli wyspecjalizowani w pisaniu tekstów – ci przystępowali do pracy, dopiero gdy sceny figuralne były już namalowane na sarkofagu, przy czym nawet umiejętność dokładnego kopiowania znaków hieroglificznych nie zawsze świadczy o umiejętności rozumienia tekstu przez kopistę.

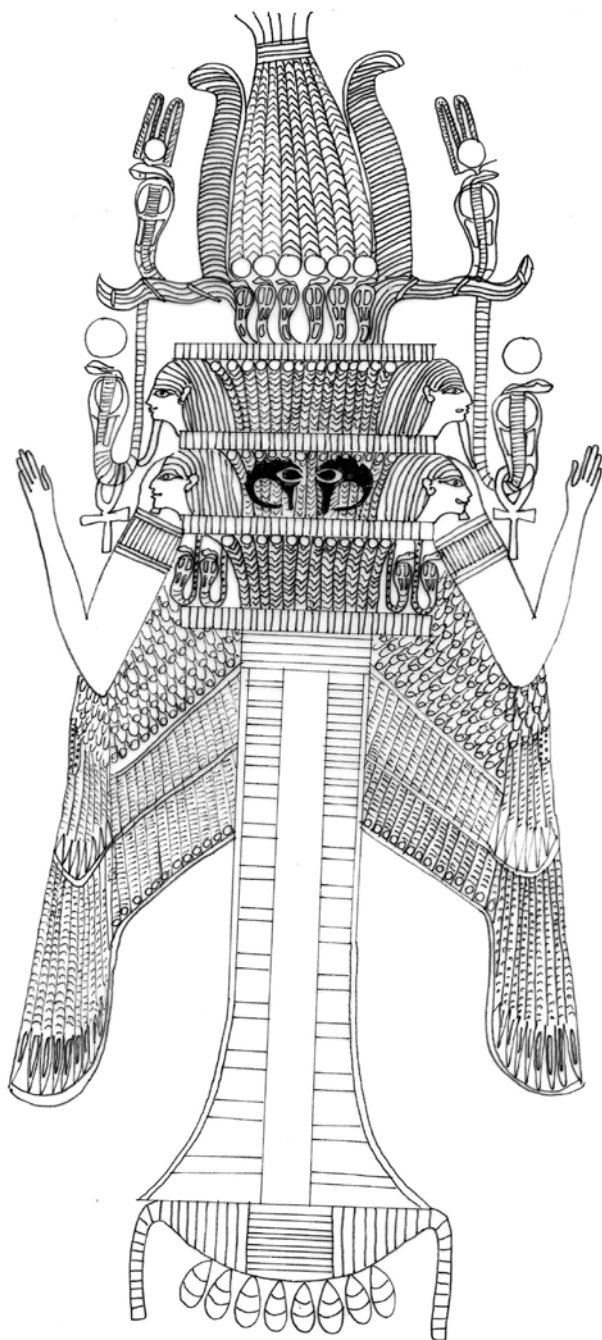
Niektóre sarkofagi były wykonywane na zamówienie jeszcze za życia ich przyszłego użytkownika i zapewne zamawiane przez niego samego – inskrypcje na trumnie zawierają wtedy dokładne dane na temat jego imienia i tytułów, czasami też imion rodziców. Inne trumny były wykonywane w warsztatach z przeznaczeniem na sprzedaż i te najczęściej zawierały puste miejsca przeznaczone na wpisanie imienia zmarłego. Zdarzało się, że wieko sarkofagu wystawionego na sprzedaż było przygotowane na przykład dla kobiety, lecz kupowano sarkofag dla zmarłego mężczyzny. W takim wypadku adaptowano wieko, zmieniając kilka charakterystycznych detali: otwarte dłonie (rzeźbione odrębnie i mocowane na wieku) zamieniano na dłonie zaciśnięte w pięści, najczęściej trzymające amulety, usuwano modelowane w glinie piersi i okrągłe ozdoby

II. 1A. Wieko sarkofagu: część dolna
Rys. Autor.

II. 1B. Wieko sarkofagu część górna
Rys. Autor.

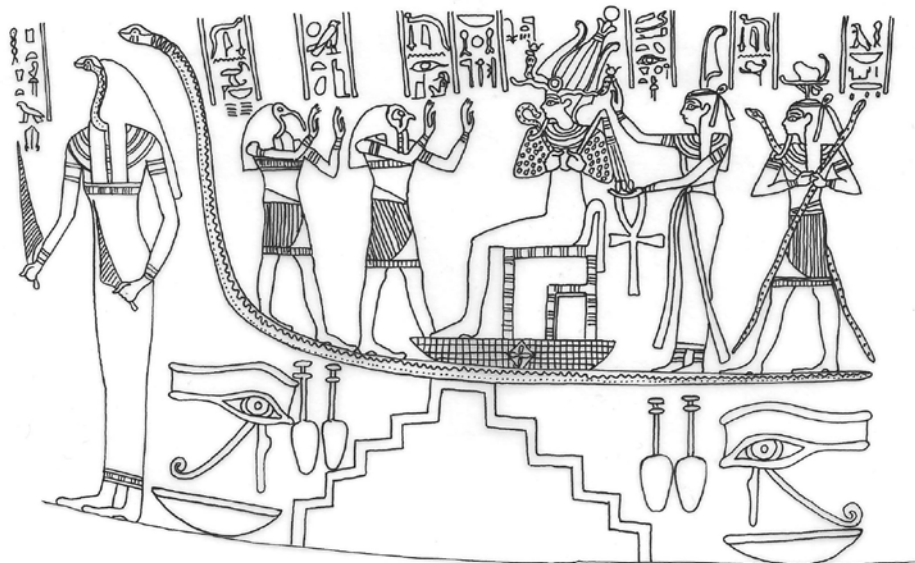
II. 2. Dekoracja dna sarkofagu z symboliczną figurą Ozyrysa
wyciągającego ręce, by objąć zmarłego
Rys. Autor.

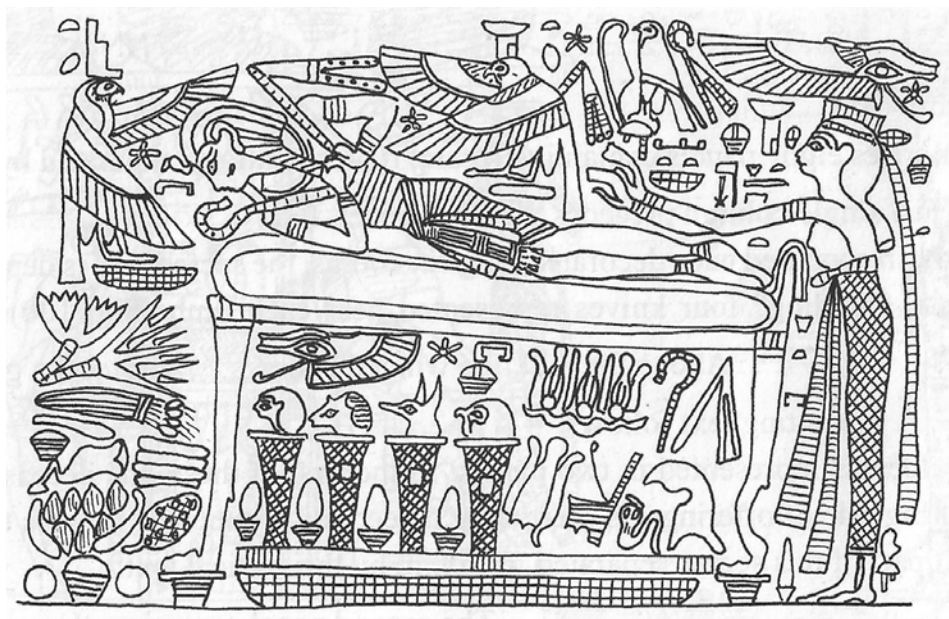
II. 3. Przykład tzw. formy Ozyrysa
Rys. Autor.

II. 4. Scena „z Gebem i Nut” – symboliczny obraz górnej widzialnej części świata
Rys. Autor.

II. 5. Scena „z Wielkim Wężem” – symboliczny obraz dolnej niewidzialnej części świata
Rys. Autor.

II. 6. Przykład zjawiska *horror vacui*
Rys. Autor.

II. 7. Motyw z księgi *Amduat* na sarkofagu
Rys. Autor.

II. 8. Scena przedstawiająca tzw. bieg królewski
Rys. Autor.

uszu (jedne i drugie zdobione motywem rozety), te ostatnie zastępując rzeźbionymi uszami, wreszcie przytwierdzano do podbródka sztuczną wąską zaplataną brodę. Adaptacja już gotowego sarkofagu zdarzała się także w wypadku, gdy syn umierał wcześniej, niż ojciec i ten postanawiał wykorzystać dla niego swoją trumnę. Wtedy usuwano część napisów – tytuły i imię – wpisując na to miejsce nowe dane. Z taką samą zamianą mamy niekiedy do czynienia w wypadku ponownego użycia sarkofagu dla innej osoby. To zjawisko, typowe dla okresu 21 Dynastii, jest często mylnie interpretowane jako świadectwo zubożenia społeczeństwa⁷, podczas gdy z reguły dotyczy rodzin zamożnych, na co wskazuje wysoka jakość wykonanych trumien. Chodziło tu o zwyczaj (odbierany jako kontrowersyjny dla kultury Zachodu) ponownego wykorzystania części zespołu sarkofagowego przodka jako swoistej relikwii. W egipskich warunkach klimatycznych nawet po kilkudziesięciu latach przebywania w suchym grobowcu sarkofagi nie wykazywały śladów zużycia, zachowując pełną funkcjonalność. Wyjęte z nich mumie przodków podlegały zapewne ponownemu rytualnemu pochówkowi w masowych skrytkach mumiovych lub pochówkowi wodnemu, typowemu dla 90% zmarłych Egipcjan⁸.

Bibliografia

- Cooney K. (2014), *Ancient Egyptian funerary arts as social documents: Social place, reuse, and working towards a new typology of 21st Dynasty coffins*, [w:] *Body, Cosmos & Eternity: New research trends in the symbolism of coffins in ancient Egypt*, red. Rogério Sousa, Oxford: Archaeopress, 45-66.
- Cooney K. (2017), *Coffin reuse: Ritual materialism in the context of scarcity*, [w:] *Proceedings of the First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, red. A. Amenta, H. Guichard, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, 101-112.
- Cooney K. (2018), *Coffin reuse in the 21st Dynasty: A case study of the coffins in the Rijksmuseum van Oudheden*, [w:] *The Coffins of the Priests of Amun: Egyptian coffins from the 21st Dynasty in the collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*, red. L. Weiss, Leiden: Rijksmuseum van Oudheden, 69-95.
- Egner R., Haslauer E. (1994), *Särge der Dritten Zwischenzeit (I). Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum, Lose-Blatt-Katalog Ägyptischer Altertümer, Ägyptisch-orientalische Sammlung Wien*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Egner R., Haslauer E. (2009), *Särge der Dritten Zwischenzeit (II). Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum, Lose-Blatt-Katalog Ägyptischer Altertümer, Ägyptisch-orientalische Sammlung Wien*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Gasse A. (1996), *Les sarcophages de la Troisième Période Intermédiaire du Museo Gregoriano Egizio*, Vatican: Edizioni Musei Vaticani.
- Küffer A. (2017), *The coffins from the cache-tomb of Bab el-Gusus in Switzerland*, [w:] *Proceedings of the*

⁷ Szczególnie w artykułach autorstwa C. Cooney z Uniwersytetu w Kalifornii, zob. bibliografia.

⁸ Na ten temat Autor, (2014B), *Did the Pat-People and the Rekhyt-People have different burial ceremonies?*, [w:] *Aegyptus est imago caeli. Studies presented to Krzysztof M. Ciałowicz on His 60th Birthday*, red. M.A. Jucha, J. Dębowska-Ludwin, P. Kołodziejczyk, Kraków: Institute of Archaeology, Jagiellonian University, 253-260.

- First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, red. A. Amenta, H. Guichard, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, 249-254.
- Liptay É. (2011), *Coffins and coffin fragments of the Third Intermediate Period. Catalogues of the Egyptian Collection*, Budapest: Museum of Fine Arts.
- Niwiński A. (1988), *21st Dynasty coffins from Thebes: Chronological and typological studies*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Niwiński A. (1989A), *Mummy in the coffin as the central element of iconographic reflection on the theology of the 21st Dynasty in Thebes*, „Göttinger Miszellen”, 109 53-66.
- Niwiński A. (1989B), *The Solar-Osirian Unity as Principle of the "State of Amun" in Thebes in the 21st Dynasty*, Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” 30, 89-106.
- Niwiński A. (1990), *The 21st Dynasty religious iconography project: a task for the Egyptology in the Nineties. Exemplified by the Scene with Three Deities Standing on a Serpent*, [w:] *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologen Kongresses München 1985*, red. S. Schoske, Hamburg: Helmut Buske Verlag, 305-314.
- Niwiński A. (1996), *La Seconde Trouvaille de Deir el-Bahari (Sarcophages). Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire (CG 6029-6068)*, Cairo: Supreme Council of Antiquities of Egypt.
- Niwiński A. (1999), *The Second Find of Deir el-Bahari (Coffins). Catalogue General of Egyptian Antiquities of the Cairo Museum (CG 6069-6082)*, Cairo: Supreme Council of Antiquities of Egypt.
- Niwiński A. (2000), *Iconography of the 21st Dynasty: its main features, levels of attestation, the media and their diffusion*, [w:] *Images as media. Sources for the cultural history of the Near East and the Eastern Mediterranean (1st millennium BCE)*, *Orbis Biblicus et Orientalis* 175, red. Ch. Uehlinger, Fribourg Switzerland: University Press, 21-43.
- Niwiński A. (2002), *Coffins of the 21st Dynasty in the Cairo Egyptian Museum: History of their acquisition and documentation, and the actual project of their complete publication*, [w:] *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum, Cairo*, red. M. Eldamaty, M. Trad, Cairo: Supreme Council of Antiquities of Egypt, 863-872.
- Niwiński A. (2004), *Sarcophagi della XXI Dinastia (Catalogo del Museo Egizio di Torino 10101-10122)*, Turin: Soprintendenza al Museo delle Antichità Egizie.
- Niwiński A. (2006), *The Book of the Dead on the Coffins of the 21st Dynasty*, [w:] *Totenbuch-Forschungen. Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums Bonn, 25. Bis 29. September 2005*, red. B. Backes, I. Munro, S. Stöhr, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 245-264.
- Niwiński A. (2009), *The so-called Chapters BD 141-142 and 148 on the Coffins of the 21st Dynasty from Thebes with some remarks concerning the funerary papyri of the period*, [w:] *Ausgestattet mit den Schriften des Thot. Festschrift für Irmtraut Munro zu ihrem 65. Geburtstag*, red. B. Backes, M. Müller-Roth, S. Stöhr, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 133-162.
- Niwiński A. (2011), *The Coffin as the Universe: Cosmological Scenes on the Twenty-first Dynasty coffins*, [w:] *Studies on Religion: Seeking Origins and Manifestations of Religion*, red. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk, „Acta Archaeologica Pultuskiensia” 3, 107-110.
- Niwiński A. (2014A), *The Coffin of a Theban priest of the Late 10th Century BC (Early 22nd Dynasty)*, [w:] *Ancient Egypt. The Collection of the Latvian National Museum of Art*, red. B. Uburge, D. Upeniece, Riga: Latvian National Museum of Art, 99-157.
- Niwiński A. (2014B), *Did the Pat-People and the Rekhyt-People have different burial ceremonies?*, [w:] *Aegyptus est imago caeli. Studies presented to Krzysztof M. Ciałowicz on His 60th Birthday*, red. M.A. Jucha, J. Dębowska-Ludwin, P. Kołodziejczyk, Kraków: Institute of Archaeology. Jagiellonian University, 253-260.
- Niwiński A. (2017A), *The 21st Dynasty coffins of non-Theban origin. A "family" for the Vatican coffin of Anet*, [w:] *Proceedings of the First Vatican Coffin Conference, 19-22 June 2013*, red. A. Amenta, H. Guichard, Vatican: Edizioni Musei Vaticani, 335-348.
- Niwiński A. (2017B), *The decoration of the coffin as a theological expression of the idea of the Universe*,

- [w:] *Ancient Egyptian Coffins. Craft traditions and functionality*, red. J. Taylor, M. Vandenbeusch, Leuven: Peeters, 89-104.
- Niwiński A. (2017C), *Le passage sacré de Deir el-Bahari. Quelques remarques sur une scène bien connue des cercueils de la XXIIe dynastie*, „Supplément No 6 au Égypte Afrique & Orient” 88, 1-32.
- Niwiński A. (2019A), *De post-Ramessidische gele kisten. De ontwikkeling van het iconografisch repertoire en de collectie in Nederland*, [w:] red. J. Koek, *Mehen. Essays over het oude Egypte 2018/19*, Bunnik: Drukwerkconsultancy, 150-183.
- Niwiński A. (2019B), *Coffins of the Twenty-first and Twenty-second Dynasties: the sacred landscape of Western Thebes*, [w:] *Ancient Egyptian Coffins. Past. Present. Future*, red. H. Strudwick, J. Dawson, Oxford: Oxbow Books, 58-65.
- Niwiński A. (2020A), *The newly documented treasure of the 21st Dynasty coffins and fragments of these in the basement of the Egyptian Museum, Cairo*, [w:] *Bab el-Gasus in context. Rediscovering the tomb of the priests of Amun*, red. R. Sousa, A. Amenta, K. Cooney, Roma: L'Erma di Bretschneider, 355-371.
- Niwiński A. (2020B), *Les plus beaux cercueils du monde. Le projet iconographique de l'Université de Varsovie: les cercueils de la XXIIe dynastie*, „Bulletin de la Société française d'égyptologie” 203, 79-98.
- Niwiński A. (2022), *Women in and on the Egyptian 21st Dynasty coffins*, „Journal of the Hellenic Institute of Egyptology” 5, 93-106.
- Niwiński A., Rigault P. [w druk], *Catalogue des cercueils à fond jaune de la 21e dynastie au début 22e*, Paris: Musée du Louvre.
- Sousa R. (2017), *Burial assemblages from Bab el-Gasus in the Geographical Society of Lisbon*, Turnhout: Brepols Publishers.
- Sousa R. (2018), *Gleaming coffins: Iconography and symbolism in Theban coffin decoration (21st Dynasty)*, Coimbra: Coimbra University Press.
- Sousa R. (2020), *Yellow coffins: definition and typology*, [w:] *'Yellow' coffins from Thebes: recording and decoding complexity in Egyptian funerary arts (21st-22nd Dynasties)*, red. R. Sousa, Oxford: BAR Publishing.
- Sousa R., Haslund Hansen A. (2023), *The Tomb of the Priests of Amun. Burial Assemblages at the National Museum of Denmark*, Leiden: Brill.
- Walsem R. van (1997), *The coffin of Djedmonthuiufankh in the National Museum of Antiquities at Leiden. Technical and Iconographic/Iconological aspects*, Leiden: Nederlands Instituut Boor het Nabije Oosten.
- Zarli M., Sousa R. (2018), *Coffin sets*, [w:] *The Tomb of the Priests of Amun: Burial Assemblages in the Egyptian Museum of Florence*, red. R. Sousa, Leiden: Brill.